

*Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”
Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.
(Politikatörténeti Füzetek XXIV.)*

Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 211 oldal.

Tóth Eszter Zsófia első önálló kötete (mely PhD disszertációjának átdolgozott, rövidített változata) szorosan kapcsolódik az elmúlt időszakban megjelent, a szocialista mindennapok történetét bemutató könyvekhez.¹ A kötet tematikai hívószavai a munkásság, a feminizmus, az identitás, módszertanilag pedig a mikrotörténet és az oral history, melyek kombinálásával a Szerző egy mindeddig feltáratlan területre, a Kádár-korszak munkásnőinek mindennapjaiba kalauzolja el az olvasót.

A kutatás középpontjában az Óbudán működött Budapesti Harisnyagyárban dolgozó női szocialista brigád (a Felszabadulás Brigád) tagjai állnak, akik 1970. április 1-én megkapták a munkások számára elérhető legmagasabb kitüntetést, az Állami Díjat. „Bár a brigád története a mikrotörténeti megközelítésekre jellemző módon sajátos és egyedi, mégsem pusztán a korszak munkás- és nőtörténetének sajátos metszete. A brigádtagok történeteinek keresztül érthetőbbé válnak azok a társadalmi folyamatok, amelyek egy része a politikatörténeti írásokból kevésbé érthetők meg” – emeli ki bevezetőjében a Szerző. (10.)

A könyv alapjául a brigád tagjaival, férjeikkel, munkatársaikkal, főnökeikkel (összesen 23 fővel) készített életútinterjúk, valamint a Budapestre bevándorolt brigádtagok vidéken maradt rokonaival (9 fővel) készített interjúk szolgáltak, melyek összterjedelme meghaladta a 700 oldalt (a Szerző egy-egy interjúalanyhoz többször is visszatért kutatása során). Tóth Eszter Zsófia saját interjúzási technikáját a – Magyarországon elsősorban szociológusok által alkalmazott – Gabriele Rosenthal által kidolgozott módszerhez² hasonlítja: „interjúalanyaimat megkértem, mesélik el élettörténetüket, hangsúlyozva benne egykori gyáruk és állami kitüntetésük szerepét”, de olykor el is tért attól: „nem mindig vártam ki, hogy a visszaemlékezők végigmesélik élettörténetüket: bizonyos érdekesnek tetsző tör-

¹ Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. Majtényi György: *A tudomány latorjaja. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

² A Rosenthal nevéhez köthető narratív élettörténeti interjú két részre bontható. „Az élettörténeti nagyelbeszélés” (a főnarratíva) során az életrajzi elbeszélő maga strukturálhatja élettörténetének elbeszélését, önmaga adhatja meg a hangsúlyokat. A második rész a „narratív utánakérdezés” szakasza, ahol az interjúkészítő felteheti megválaszolatlan kérdéseit. Kovács Éva részletesen ismerteti a narratív élettörténeti interjú készítésének sajátosságait, jellemzőit, elemzési lehetőségeit. Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák, illetve Narratív biográfiai elemzés*. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, Budapest–Pécs, 2007. 269–277. és 373–396.

téneteket újra- meg újra elbeszéltettem velük, így az ismétlések eltérései is elemezhetővé váltak”. (14.) S bár a Szerző alkalmazza a Rosenthal-féle módszert, hiányzik a műből annak kifejtése (Rosenthal nevére a bibliográfiában sem található hivatkozás) és az attól való eltérés részletesebb felvázolása is. Különbség mutatkozik például a kérdésfeltevés módjában, a mögöttes kutatói szándékban. Míg a narratív interjú egyik „védjegye” a hol, mikor, kivel, miért kérdések mellőzése, „mert azokra nem elbeszéléseket, hanem adatokat, magyarázatokat és értékeléseket fogunk kapni”,³ addig Tóth Eszter Zsófia idézett interjúanyagában több példát is találunk erre (pl. 16, 130.), teret engedve ezzel a részletek iránt is érdeklődő kutatói kíváncsiságnak. A Szerző interjúzási technikája emiatt kapcsolódni látszik a hagyományos, úgynevezett struktúrált mélyinterjú típusához is, kiegészítve egyéni megoldásokkal (pl. a brigádtagokról készült levéltári források „szembesítése” az interjúalanyokkal, majd a mutatott reakciók és a kommentárok elemzése).

Az oral history alkalmazhatóságáról, felhasználásának korlátairól mára konszenzus alakult ki használóinak körében, mely szerint az emlékezés kollektív és konstruktív jellegéből következően az interjúszövegek az egykor volt valóság helyett „csupán” a múlt egyik, szubjektív reprezentációját tárják fel. A posztmodern jegyében alkotó történész sem a mindentudó elbeszélő szerepében lép fel, hanem jelzi saját megközelítése konstruáló, interpretációs jellegét. A Szerző szóhasználata folyamatosan érzékelteti ezt a kettős (a visszaemlékezői és a történészi) konstrukciót. Az interjúalanyok valamilyen módon *bemutatnak* egy történetet, s abban benne *ábrázolják* maguk vagy mások szerepét, vagy *megélnék* egy eseményt, miáltal „egyszerű” adatközlőkből élettörténetük szerzőivé lépnek elő. Tóth Eszter Zsófia az interjúalanyok szerepeltetésével, elbeszéléseik felhasználásával saját történetet alkot (szövegében visszatérő formula a „*történetem szereplői*” megnevezés), értelmezéseivel megpróbál a visszaemlékezők szövegei mögé látni, felfejteni a különböző jelentésrétegeket, de sohasem a kizárólagosság igényével, melyet a feltételes mód és a talán, lehet, úgy tűnik stb. kifejezések gyakori használata mutat.

A közös történetbe rendezhetőség érdekében az egyes elbeszélések sajátosságait figyelmen kívül hagyja a Szerző. „Életút-elbeszélésekben életük más-más szakaszának, más-más tényezőknek tulajdonítanak jelentőséget, eltérő identitásképző tényezőket hangsúlyoznak. Ezért nem lineárisan mutatom be történetüket, hanem mozaikszerűen, egymáshoz illeszkedő, de nem szorosan egymásból következő fejezetekben.” (9.) Életútjukat, s ezáltal a könyv fejezeteit nem a történelmi sorsfordulók, nem az életút életkor által kijelölt szakaszai, s nem is az életmód különböző szegmensei alapján tagolja, hanem – a fent idézett megfogalmazásnak némileg ellentmondva – azoknak az összetevőknek a segítségével, „amelyeket az interjúalanyok életút-elbeszélésekben identitásképző tényezőkként ábrázolnak”. Az elbeszélés kulcsfogalmává az identitás lép elő, melyet a Szerző „az életút során változó társadalmi konstrukcióként” (19.) fog fel. „Egy ember életút-elbeszéléseiben több csoportot is megjelenít, mint amelyhez kötődik. A visszaemlékező identitásai

³ Kovács 2007: 269–277.

ábrázolhatók olyan társadalmi képződményekként, amelyekben azok a csoportok, amelyekhez életútja során kötődik, szimbolikus jelentőségűek. [... Ugyanakkor] a munkahelyi kötődés vagy a kitüntetéssel kapcsolatos élmények éppúgy észlelhetők az elbeszélések által teremtett narratív struktúra identitásképző tényezőiként, mint a korabeli propagandában kevésbé hangsúlyozott lakóhelyi vagy fogyasztási cikkekhez kapcsolódó identitások.” (19.)

A könyv Szerzője az interjúk mellett az 1969–1971 között vezetett brigádnaplót, valamint a korabeli napi-, hetilapok cikkeit, pártiratokat és fényképeket is felhasználja elemzése során. A sajtóanyagok, levéltári források tulajdonképpen egy harmadik elbeszélő szálát képviselnek a történetben, s a szocialista hatalom nézőpontját közvetítik felénk. Az újságcikkekben megjelenő hatalmi reprezentáció részben kijelöli a visszaemlékezések értelmezési kereteit, viszonyítási pontként szolgál a saját akarat, az önfejlés felméréséhez (mihez képest önfejlés az egyének), ugyanakkor a visszaemlékezések mellé helyezve feltárul az is, hogy a mindenkori (második világháború előtti, szocialista, rendszerváltás utáni) hatalmi diskurzus milyen mértékben befolyásolja a visszaemlékezők önreprezentációját. Az interjúrészletek elemzésekor a Szerző folyamatosan reflektál ezekre az „áthalásokra”, szembesít a média által közvetített sztereotípiákkal, tudatosítja az egyének folyamatos befolyásoltságát.

Az elemzés középpontjában a brigádtagok gyári munkája, s ehhez kapcsolódóan a kitüntetés, fogyasztás, párttagság, s mindezek előzményeként az 1940-es évek közepéig visszanyúló bevándorlás, majd otthonteremtés áll. A fejezetek közel azonos terjedelműek és egymással egyenrangúak. A bevándorlással foglalkozó nyitó fejezet az egyik kiemelkedő része a kötetnek. A migrációkutatások közismert tézise szerint a nők másképpen integrálódnak a helyi társadalomba, mint a férfiak, beilleszkedésük kulcsa a házasság, gyerekszülés és a sikeres munkavállalás. A második világháború után Budapestre bevándorló fiatal lányok meggyökerezésével kapcsolatban két kulcsfontosságú stratégiára hívja fel a figyelmet a Szerző. Az úgynevezett láncmigráció során a bevándorló nem teljesen idegen környezetbe került, hanem hagyatkozhatott a már Budapesten élő sógorok, nagybácsik, unokatestvérek segítségére, kötődhetett hozzájuk. E mellett azonban fontos volt az új kapcsolatok kiépítése is, hiszen a megmaradás feltétele az egyéni és csoportorientált stratégiák együttes alkalmazása volt. A fővárosba vándorlás motivációit összetett folyamatnak ábrázolják az interjúalanyok, ám a falusi és városi életmód szembeállításakor a hagyományos – gyakran még a háború előtről származó – sztereotípiákat fogalmazzák meg például a cselédkedéssel és a nagyipari munkával kapcsolatban. A házasság a sikeres nagyvárosi társadalmi integráció egyik feltétele volt, s egyben a szülőföldtől való elszakadást is szimbolizálta: míg az esküvőt többen szülőfalujukban, addig a keresztelőt már jellemzően Budapesten tartották. A Budapesten maradóknak életútjának egyik alappilléreként vált sikeresként ábrázolt bevándorlásuk, ami alapján felvetődik a kérdés, vajon a környezetük miként ítélte meg őket korábbi és későbbi lakhelyükön? Külön érdeme a fejezetnek, hogy a visszavándorlók szemszögéből is megismerhetjük a beván-

dorlás nehézségeit, azt hogy miként értékelték a budapesti életet (többen életük nagy kalandjaként tekintenek rá), a megszerzett tapasztalatokat.

Bár a Szerzőnek nem volt célja a linearitás megtartása az elbeszélésben, mégis – kronológiai szempontból – célszerűbb lett volna a férfi és a női nemi szerepekről szóló utolsó fejezetet a bevándorlásról szóló rész után helyezni. Az utolsó fejezet ugyanis elsősorban a párválasztás női–férfi, falusi–városi perspektívából ábrázolt jellemzőit veszi sorra. A vidékről származó brigádtagok a bevándorlással kikerültek a falusi, gondtalannak ábrázolt leányéletből, s a nagyvárosban immár egyedül, erkölcsi felügyelet nélkül kellett párt találniuk, úgy hogy közben tisztességüket is megőrizték. Minél hamarabb férjhez akartak menni, s mint az az első fejezetből kiderült (s itt újra kifejtésre kerül a cselédkedéssel kapcsolatos sztereotípiákkal együtt) erre sikeres társadalmi integrációjuk miatt is szükség volt. A fejezetben bemutatott történetek szervesen kapcsolódnak a megtelepedés folyamatához, a még fiatal, egzisztencia nélküli lányok útkereséséhez.

A fővárosi otthonteremtéssel foglalkozó fejezet a lakásszerzést – a bevándorlás, házasságkötés mellett a nagyvárosi társadalmi integráció másik fontos elemét – helyezi középpontba, ami viszont szorosan kötődik a családalapításhoz. A legtöbb esetben a lakás megszerzésében a férfiek ugyanolyan tevékeny szerepet vittek, mint a feleségek, sőt az önálló nők – férj, gyerek nélkül – szinte esélytelen szereplőként álltak a lakáspiacon. A lakásszerzés a nők és a férfiak közös története, így ebben a fejezetben sikerült a női szempontot legkevésbé érvényesíteni: a férfiak állandó, aktív szereplői a történeteknek. Az oral history módszer nagy előnye mutatkozik meg ugyanakkor itt, hiszen a levéltári források alapján nem feltárható lakásszerzési stratégiákra, különféle praktikákra derít fényt. A visszaemlékezőknek alacsony foglalkozási státuszuk miatt alig volt reális esélyük arra, hogy tanácsi bérlakáshoz jussanak, ezért más lehetőséget kellett keresniük. Voltak, akik lakást foglaltak 1956-ban, többeknél előfordult, hogy az 1960-as évektől szövetkezeti lakásokba fizettek be, akadtak olyanok, akik eltartási szerződést kötöttek. Fontos változás volt életükben a panellakás-építések megindulása, hiszen ekkortól kezdődően Óbuda falusias jellege visszafordíthatatlanul megváltozott: a falun szocializálódott személyek munka- és lakókörnyezete is nagyvárosivá vált. A már ekkor meginduló szuburbanizáció következtében ugyanakkor az ipari munkások egy része nemcsak az állami lakáspiacról, hanem Budapest területéről is kiszorult.

A szomszédsági kapcsolatok a régi Óbudán és az új lakótelepeken című fejezet témájában szervesen kötődik az előző szakaszhoz, ezért – és rövidege (hét oldal) miatt is – tulajdonképpen indokolatlannak tűnik szétválasztásuk. A nagyvárosi elidegenedés sztereotip ábrázolása sokáig meggyökeresedett tétele volt a szakirodalomnak, itt újabb cáfolatát találjuk e nézetnek: a szomszédok egymással szoros kapcsolatot tartottak fenn, sőt a falvak szomszédsági intézményéhez hasonlóan egyszerre szolgáltak viszonyítási pontként, és fejtettek ki ellenőrző szerepet. „Úgy tűnik, egyes interjúalanyok számára mikrokörnyezetük, a szomszédság olyan referenciacsoporthoz képezte, amelyet gyerekkori szomszédok képviseltek.” (61.)

A gyári identitás az életút-elbeszélésekben című rész a visszaemlékezők életének egy másik jelentős helyszínére, a gyárba vezeti el az olvasót, s ezzel a magánszférából átlépünk a nyilvános szférába. Közismert, hogy a hatalom a munkahelyi mindennapokat hálózta be leginkább, ezért a következő fejezetekben gyakoribbá válnak a levéltári forrásokra, újságcikkekre tett hivatkozások. A gyár a szocialista diskurzusban nemcsak a munka, a pénzkereset helye. „[A] munkahely az emberek számára olyan közösséget jelent, amely a »párt- és szakszervezet segítő támogatásával« lehetővé teszi, hogy politikai alapokon szerveződő szocialista közösségek, a szocialista brigádok tagjaiként »igazi szocialista emberekké« váljanak.” (63.) A gyár, a brigád a szocialista hatalom számára a nevelés terepe is, ahol a számukra kívánatos értékeket megismertették a dolgozókkal: például a törzsgárdatagságot, azaz a gyárhoz való hűséget, a brigádtagságot, s a brigádmozgalom keltette közösségi érzéseket (ezt kívánták biztosítani a kirándulások, mulatságok szervezésével), vagy a társadalmi munkát (például öregek és állami gondozott gyerekek patronálása). A szocialista nevelés azonban felemásra sikeredett. A visszaemlékezők szemében egyfelől ma is érték a gyárhoz kötődés, identitásukat alapvetően meghatározzák a gyárban eltöltött hosszú évek, melyet az idősebbek elsősorban személyes kötődésükkel, a fiatalabbak a karrierlehetőséggel magyaráznak. A kirándulások, mulatságok is pozitív emlékként őrződtek meg, másfelől viszont a társadalmi munkát (a támogatott személyeket, az ingyenességet) már ellentmondásosan jelenítik meg a visszaemlékezések. Az egykori hivatalos propaganda szólamaival szembefordulva „ma a történetekben ritkán jelenik meg az, hogy a szocialista brigádok »szocialista közösségek« lettek volna [...] nem a közös brigád, hanem a közös gép, a közös műhely vagy műszak hozhatott létre barátságokat a gyakran egymásra utalt emberek között”. A korabeli sajtó és a gyári vezetés határozottan szembeállította a háború előtti és utáni gyári mindennapokat, a visszaemlékezők szemében azonban úgy tűnik, hogy nem jelentett markáns különbséget a Budapesti Harisnyagyárban és a kis előd-harisnyagyárakban való munka. A munka megítéléséről emlékezve feltűnő, hogy a harisnyagyári munkások nem vetik össze a gyári munkát a falusi, mezőgazdasági munkával, pedig a brigád tagjainak többsége faluról vándorolt be. Más – többek között az általam gyűjtött – visszaemlékezésekben a „piszkos” paraszti munkához képest gyakran „tisztaként” ábrázolják a városi, ipari munkát, ahová csinosan, divatosan felöltözhetek; fontos érv ez az ipari munka paraszti fölé pozicionálásakor.

Általánosságban elmondható, hogy a munkásnőkről csekély számú írásos dokumentum áll a kutató rendelkezésére, különösen nehezen lehet őket név szerint azonosítani. Az 1970-ben megkapott Állami Díj kiemelte hétköznapijaikból a könyvben szereplő nőket, számos újságcikk, fotó őrizte meg a brigádtagok portréját, így Tóth Eszter Zsófia is nagyobb teret szentel azok elemzésének. Egyes újságírók a személyesnek szánt történetekben a korszak emancipációs nőképének megfelelő típusokat rajzoltak meg: a magánéletben és munkahelyen egyaránt helyüket megálló, dolgozó nőket ábrázoltak. Tőlük eltérően a *Nők Lapja* újságírója szürke kis verebekhez hasonlítja a harisnyagyári munkásnőket magánéletük-

ben, akiknek a kiemelkedést, a „többletet” a munkahely, elsősorban a „Felszabadulás” brigád szocialista közösségi ereje biztosítja. A kitüntetés devalválódásának folyamata már az 1980-as évek sajtócikkeiben tükröződött, s a rendszerváltással csúcsozott ki. (96.) Az interjúalanyok visszaemlékezése sem mindig segít abban, hogy megismerjük viszonyulásukat a díjhoz, hiszen a kitüntetéskor megjelent „újságcikkek is befolyásolják, hogyan emlékeznek vissza ma az egykori brigádtagok”. Ugyanakkor „a kitüntetésekre elsősorban úgy emlékeznek szívesen, ha megfosztják a hozzá fűződő egykori politikai jelentéstartalmaktól”. (102.) A parlamenti fogadás emlékén kívül a díjhoz járó pénzből vásárolt tárgyak jelenítik meg a kitüntetés értékét. A Szerző különböző brigádok kitüntetésre felterjesztő iratainak összevetése alapján ad képet arról, hogy miért ez a brigád kapta meg az Állami Díjat. A visszaemlékezők egyöntetűen a brigádvezető és Kádár János közötti levelezésnek, a személyes kapcsolatnak tulajdonítják azt. Kádár egyébként elbeszéléseikben „igazságos Mátyás királyként” jelenik meg. (105.)

A fogyasztói szocializmus az 1960-as évek közepétől épült ki Magyarországon a hatalom és a lakosság közti „jóléti paktum” következtében. A fogyasztási cikkeket a Szerző nem egyszerűen státuszszimbólumokként, presztízstárgyakként értelmezi, amely az anyagi sikerességük és társadalmi elismertségük fokmérője lehet, hanem a tulajdonosok e javakhoz köthető elbeszéléseiből identitásképző szerepükre következtet. Így erősíti a Trabant birtoklása az erős, magabiztos, emancipált munkásnő képét, s így válik a hobbikert és az üdülőtelek a föld után vágyódó paraszti én megerősítőjévé. A fejezetben a hatalom normáinak ellenszegülő kisember további vonását is megismerjük, aki a gyárban ruhák árusításával szerez magának némi plusz jövedelmet, s elégíti ki vásárlói igényeit.

A brigád tagjai két fő kivételével párttagok voltak. Tóth Eszter Zsófia számára az egyik legnehezebb feladatnak bizonyult pártba lépésük indokairól, a párthoz fűződő érzéseikről kérdezni őket: „a rendszerváltás után a közbeszédben ugyanis a párttagság szimbolizálja az állampárttal kötött mindennapos kompromisszumokat [...]. A rendszerváltás után kevesen foglalkoztak azzal, hogyan éltek meg a párttagok, hogy alternatíva nélkül álló politikai mozgalom tagjai voltak. Az életút-interjúkból úgy látszik, a párttagságnál csak egy nagyobb tabu van: a munkásorségi tagság”. (131.) A nehézségek részbeni áthidalását szolgálta levéltári források alapján azoknak a konfliktusos helyzeteknek a vizsgálata, amikor valakit nem vettek fel a pártba. E források vizsgálata a hatalmi diskurzus újabb rétegeinek feltárását segítette. Az interjúban legszívesebben a szakszervezeti munkáról beszéltek az interjúalanyok. Azok, akik mégis szívesen nyilatkoztak pártbeli tevékenységükről (például az egyik interjúalany férje), a pártot érdekérvényesítő fórumként, a kapcsolatépítés terepeként jellemezték. A politikai megbízatásokat is vállalók a reprezentatív személyekkel való találkozás lehetőségét emelték ki pozitívként.

Az interjúalanyok vallásos szocializációja még a háború előtti években zajlott, a falusi fiatal lányok többnyire húsz éves koruk előtt vándoroltak be a városba. Az életük e szakaszában megalapozódott vallásos identitásukra a későbbiek során hatással volt egyfelől az a tény, hogy az ateizmust valló párt tagjai lettek, de

ugyanígy hatással volt – ma feltáruló – világképükre a városi környezet, az új szomszédság, a munkahely, napjainkban pedig különösen a média. (149.) A válás kapcsán az interjúkban jellemzően a külső jegyek kerülnek előtérbe, kevésbé beszélnek a vallás tanításairól. Visszatérő elem elbeszéléseikben a pap anyagi, negatív ábrázolása, amely – miként azt a Szerző kiemeli – illeszkedik a szocialista időszejek vallásellenes propagandájának retorikai fordulataihoz. Amikor a Szerző a halálról és a túlvilágról kérdezte őket, válaszaikban olyan elemek is megjelennek, amelyek a népi, paraszti hiedelmekkel mutatnak hasonlóságot. A halottlátóról szóló visszaemlékezés kapcsán Tóth Eszter Zsófia ki is fejtette meglepetését azzal kapcsolatban, hogy az interjúalanyok „képesek olyan történeteket hasonló történetszerkesztéssel az új lakótelepeken elmesélni, amelyeket néprajzosok a falvakban gyűjtöttek össze”. (161.) Napjaink fővárosi lakótelepe általánosságban valóban meglepő helyszíne egy ilyen történetnek, de egyben felhívja a figyelmünket a falusi, gyermekkori szocializáció egyik mélyen gyökerező, kevésbé módosuló vagy újra aktualizálható elemére is.

A férfi és női nemi szerepeket bemutató fejezet három különböző korban és szerepben – fiatal lányként, anyaként és érett asszonyként – azonosítja a munkásnőket visszaemlékezéseik alapján. E három szerep közül elsősorban a fiatal lányoké (és fiúké) kap nagyobb hangsúlyt. Az érett asszony (és érett férfi) alapvetően a szerető típusok („a rossz nők”) felvázolásakor, a szerető fogalom értelmezésekor lép elénk, e szóval illették ugyanis az interjúalanyok a válásuk vagy özvegyességük után megtalált párjukat is. A harmadik, az anya szerepe mintha elsikkadt volna az elemzés során (szinte csak a szülésre korlátozódik): „Az anyaságról szóló elbeszéléseket a visszaemlékezők leggyakrabban úgy szerkesztik meg, hogy igyekeznek megfelelni a »jó anyákról«, »jó nagymamákról« kialakult elvárásnak. Az anyák kifejezetten büszkék rá, hogy teljesítették a reprodukciós funkciójukhoz kötődő elvárásokat. Többen problémamentes folyamatként jelenítették meg az anyaságot, a szülést, a gyermeknevelés mindennapjait.” (179.) Érdemes lett volna feltárni, hogy a „jó anya”, „jó nagymama” milyen tartalommal bír a munkásnők számára, valamint felfejteni az ebben megnyilvánuló különböző hatásokat, akár mennyire is közelít ez a mára kialakult közmegegyezéshez.

Bár sok információt, adalékot megtudunk az elemzések közben az interjúalanyok későbbi életútjáról is, a brigád 1975-ös megszűnése pontot tesz közös történetük, s így a Kádár-rendszer további éveiről szinte alig derül ki valami. Annak ellenére van ez így, hogy az életút-interjúk egészen a jelenig ívelnek, s az életutakban a vizsgált fejezeteken kívül más közös csomópontok, kötődések is feltárulhattak. Például a Szerző maga is megemlíti, hogy milyen szívesen beszéltek interjúalanyai a vgmk-król (vállalati gazdasági munkaközösség) és az itt megkeresett pénzből vásárolt szimbolikus fogyasztási tárgyairól (91.), mégsem kerít sort a jelenség elemzésére. A maszekmunkáról is csupán a szomszédság ellenőrző szerepe, a normák betartatása kapcsán esik szó, pedig e (fél)legális „kiskapuk” ugyanúgy hozzátartoztak a szocialista mindennapokhoz, mint az ismertetett „csencsölés” vagy a munkahelyi lopás.

A könyv példamutatóan alkalmazza az oral history módszert, bár sajnálatos módon hiányzik belőle egy, annak módszertanát, elméletét bemutató fejezet. Az interjúszövegek feldolgozásának módjából – az életutak, portrék alárendelődnek az egyes problémaköröknek – következik, hogy kevésbé sikerül arcot adni az interjúalanyoknak, az olvasó számára nehéz az ugyanazon személytől külön fejezetekben közölt visszaemlékezéseket összerendezni (némi segítséget jelent ebben a könyv végén közölt életrajzi függelék). Ez az elbeszélési mód ugyanakkor – véleményem szerint – teljesebb képet képes adni nem az egyén, hanem egy közösség, a munkásnők életének mindennapjairól. Az interjúkészítés gyakorlatáról olvashatunk a bevezetőben egy rövid összefoglalást, ám kézzelfoghatóbbá, átélhetőbbé akkor válnak igazán a Szerző interjúszituációs benyomásai, észrevételei, amikor egy-egy visszaemlékezés-részlethez fűzött tapasztalatként szembeáll azokkal az olvasó.

A visszaemlékezők három korosztályának generációs elkülönítésére viszonylag ritkán vállalkozik a Szerző, pedig feltehetően az 1919-ben született legidősebb, és az 1953-ban született legfiatalabb brigádtag merőben más tapasztalatokkal és megéléstörténettel rendelkezett a szocialista mindennapokról. A brigádtagok többségét kitevő vidéki gyökerűekkel szemben kissé háttérbe szorítottnak érzem a budapesti születésű, és ott is szocializálódott brigádtagok történetét. E lokális sajátosság – hasonlóan a vidékiséghez – bizonyára előre meghatározta életútjuk, gondolkozásmódjuk egyes jellemzőit.

A Felszabadulás brigád és tagjai érdekesítő történetén keresztül Tóth Eszter Zsófia olyan új, Magyarországon eddig nem vagy kevésbé vizsgált témákat emel be a történeti diskurzusba, mint például a fogyasztástörténet, a párttagsághoz, gyárhoz fűződő viszony. Mindezzel az NDK-s mindennapokat feltáró német társadalomtörténet-írás hazai recepcióját, az oral history módszerével pedig a történetész eszköztárát gazdagítja.

Ispán Ágota Lídia